

Francesca Rizzo

Gondolatok a 2002-es Croce-konferenciákról*

Mindenekelőtt tisztázni szeretném, hogyan építettem fel előadásomat. A címmel elsősorban azt szándékoztam kifejezni, hogy természetesen a *saját* olvasatomat adom a szóban forgó kötetről, amit örömmel osztok meg a kollégákkal. Célom a Croce halálának 50. évfordulója alkalmából 2002-ben megrendezett legfontosabb konferenciákról adandó mérleg felvázolási kísérlete. E konferenciák, mivel anyagaikat már publikálták, immár kötetekké alakultak át, és e kötetek hamarosan elfoglalják a maguk helyét könyvtáraink polcain, és a kutatások *megcselekedett* mozzanataiból a crocei filozófiára vonatkozó történeti tevékenység *dokumentumaivá* válnak – olyan dokumentumokká, amelyekről a kompetens interpretátorok nem tekinthetnek el, és amelyeket úgy is figyelembe kell venniük, mint ezen új század és évezred filozófiai vitáinak releváns kifejeződéseit.

Emlékeztetnék a kronológiai rend szerinti első 2002-es konferenciára: ez a köztársasági elnök védnöksége alatt valósult meg kettős helyszínen: Rómában május 22-én, és Nápolyban május 23–24-én. A címe *Croce dopo Croce (Croce Croce után)* volt, és ezzel a címmel jelent meg a konferenciaanyag is 2003 májusában Ernesto Paolozzi gondozásában, a „Guido e Roberto Cortese” alapítvány Füzetében. A második konferenciát Nápolyban és Messinában tartották, Nápolyban november 26–28. között, míg Messinában november 29–30. között. A címe *Croce filosofo (A filozófus Croce)* volt, és ugyanezen a címmel adták ki 2003-ban a konferencia szövegeit két kötetben, Giuseppe Cacciatore, Girolamo Cotroneo és Renata Viti Cavaliere gondozásában. A harmadik konferencia 2002. december 5–6-án a budapesti Olasz Kultúrintézetben és december 12–13-án a Római Magyar Akadémián zajlott: a címe *Benedetto Croce 50 év után* volt és az előadások szövegét az azonos című, Fontanini Krisztina, Kelemen János és Takács József által gondozott kétnyelvű kötetben adták ki Budapesten 2004-ben.

Meg kell említeni, hogy az említett konferenciákon túlmenően 2002-ben további Croce-rendezvényt is tartottak. A Olasz Köztársaság Szenátusa 2002. november 20-án a Giustiniani Palota Zuccari-termében ünnepélyes megemlékezést rendezett, melynek keretein belül négy előadás hangzott el: Girolamo Cotroneo-é („A politikai pártok újjászületése”), Piero Cravieri-é („A liberális Olaszország öröksége a köztársaság kialakulásában”), Gennaro Sassoé („A késői Croce gondolatai az európai civilizációról”) és Fulvio Tessitore-é („A monarchiától a köztársaságig vezető út Croce *Munkafüzetei*-n keresztül”). Ezen előadások is megjelentek 2003 áprilisában az „I convegni della sala Zuccari” című sorozatban, amelyet a Rubbettino publikált a Szenátus számára.

* Francesca Rizzo, „Considerazioni in margine ai convegni crociani del 2002”. Előadás a *Croce, Lukács e la cultura ungherese* című konferencián, Università di Messina, Messina, 2005. május 24–25. Nagy József fordítása (szerkesztett változat).

Mindezt követően szeretném felhívni a figyelmet az említett konferenciák egy közös jellegzetességére. Látható, hogy a jelen előadásban ismertetendő három rendezvény egyaránt „vándorkonferencia” volt, hiszen mindegyik két helyszínen zajlott. E földrajz-vázlat Croce munkásságának újragondolását szolgálja: Rómát Croce kevésbé szerette, de itt meghatározó jelentőségű éveket töltött nagybátyjánál, Silvio Spaventanál, s az ő közvetítésével ismerte meg azt a személyt, akit egyedül tartott „mesterének”: Antonio Labriolát. Nápolyt Croce nagyon szerette, itt töltötte el élete javarészét; Messinához nem kötődött közvetlenül, de Franchini, Attisani és Cotroneo oktatói tevékenységének köszönhetően itt alakult ki a „Croce-kutatások” élénk hagyománya; végül Budapest, ahol Croce – Luigi Russoval és Giuseppe Laterzaval – 1931 májusában járt az *I. Nemzetközi Modern Irodalomtörténeti és Metodológiai Kongresszus* alkalmából (erről Szabó Tibor ad részletes ismertetést a *B. Croce 50 év után* című kötet „Hatástörténet” című részében).

Az eddig elmondottakból úgy tűnhet, hogy Spaventa hatása alatt nyilatkozom a szóban forgó kötet bemutatásának ürügyén az „elméletek (földrajzi) mozgásáról”, de valójában csak annyit szándékoztam kifejezni, hogy a Rómától – Nápolyon, Messinán, Budapesten keresztül – Rómáig vezető útvonalat követő Croce-konferenciák egyfajta „vörös vonalat” képeznek, amely tanúságtétele a crocei gondolat életszerűségének, mely gondolat képes túllépni a nemzeti hagyományon és a saját történeti kontextusán – egyszerűen képes „beszélni” az egyetemes hallgatósághoz és párbeszédet folytatni azzal. A magyar konferencia anyagát magában foglaló kötet kétnyelvűsége sem pusztán annak az igénynek a kielégítésére szolgál, hogy az olasz olvasók el tudják olvasni a magyar szövegeket és fordítva, hanem – és elsősorban – egy gondolati „nemzetköziség”, vagy még inkább egyetemesség elismerését fejezi ki allegorikusan: nagyon is érzékelhető a kötet gondozóinak az a kifejezett meggyőződése, miszerint a crocei filozófia leckéje ma is aktuális és szó sincs ennek „alkonyáról”. „Benedetto Croce – írták a szerkesztők az »Előszó«-ban – a XX. század legnagyobb és világszerte legismertebb gondolkodója, aki maradandót alkotott a filozófia, az esztétika, a történelem, az irodalomkritika és számos más humán diszciplína területén, a magyar szellemi életre is komoly hatást gyakorolt. Esztétikája, történelemfelfogása, nem utolsósorban pedig »a szabadság vallását« hirdető politikai filozófiája a magyar értelmiségiek számos nemzedéke számára jelentett fontos tájékozódási pontot a XX. század viszontagságos éveiben.” (14.) Majd valamivel tovább: „az Itáliából, Magyarországról, Szlovákiából és az Egyesült Államokból érkező vezető Croce-kutatók több humán diszciplína képviselőiben folytathattak termékeny eszmecserét, melybe [...] számos fiatal kutató sikeresen kapcsolódott be. A konferencia eredményeit hivatott megörökíteni az a kétnyelvű kötet, melyet most átnyújtunk az olvasónak. Abban a meggyőződésben tesszük ezt, hogy az itt közölt tanulmányok méltók annak a nagy gondolkodónak a szelleméhez, akinek az ihletésére születtek.” (14.)

Engedtessék meg nekem, hogy kijelentsem: amennyiben egy meggyőződés, amely szubjektív bizonyosságból születik, arra aspirál, hogy objektív igazságként ismerjék el, ez az elismerés minden kétséget kizáróan vonatkozatható a Fontanini, Kelemen és Takács által gondozott kötetre, mivel nem pusztán vitathatatlanul Croce szelleméhez méltó, hanem olyan érdeklődést vált ki, amely ugyan nem nagyobb, mint amelyet az olasz konferencia-kötetek válhatnak ki, de amely autentikusabb értelemben szenvedélyes és *talán* genuinabb értelemben koncentrált és naivan születőben lévő (*più genuinamente concentrato e ingenuamente nativo*).

Mint látható, értékelésemet problémátételezően fejtettem ki, hiszen azt állítottam, hogy „talán”, mégpedig azért, hogy a 2002-es Croce-konferenciákról alkotandó mérleg-kísérletem nehegy véletlenül is „kibillenjen”. Továbbá ítéletemet vitaindítás végett az *önök* ítélete alá szeretném helyezni.

A továbbiakban tehát megpróbálom feltárni azon motívumokat, amelyeket a magyar konferenciakötet anyaga foglal magában, mégpedig abból az alábbi kérdésből kiindulva: milyen Croce-kép bontakozik ki az itt található tanulmányokból? Másképpen kifejezve: milyen Crocét kapunk vissza ezek nyomán? Kétségtelen, hogy egy „klasszikus”, sőt „eredeti” Crocét. Hiszen a filozófiai-esztétikai és az irodalomelméleti gondolkodó Croce képe jelenik itt meg: amennyiben kiemeljük a magyar szerzők tanulmányait, világosan látható, hogy mindegyik – kivéve a politikafilozófus Nagy Józsefét, a *Croce és Gentile politikai filozófiája* címűt – Croce életművének esztétikai és irodalomkritikai vetületét elemzi.

Ezen „esztétikai” érdeklődés okát nagyon jól világította meg Fehér M. István az „Il pensiero crociano in Ungheria” („A crocei gondolat Magyarországon”) című cikkében, amely a *Rivista di studi crociani*-ban jelent meg jó néhány éve, és amelyben egyebek mellett az alábbiakat olvashatjuk: „Croce magyarországi hatástörténetének szempontjából [...] két körülmény kiemelendő: mindennek előtt az, hogy az említett irányzatoknak a magyar kultúrában egyre növekvő hatása ellenére¹ e kultúrát napjainkig² és a jövőben is alapvetően az irodalom központi szerepe és a szinte korlátlan, sohasem kétségbe vont tekintélye jellemzi; így a filozófiai irányzatok fogalmi spekulációit (bármilyen irányzatról vagy spekulációról is legyen szó) a magyar kultúra – olykor hallgatólagosan és tisztelettudóan, máskor nyíltan és agresszívan – gyanúval kezelte. További fontos tényező a szinte teljes hiánya a magyar kultúrában a historicista hagyománynak. Mindkét említett körülmény gyökerei az 1848–49-es forradalomra vezethetők vissza, amelynek eszméit – kulturális szinten – irodalmárok, mindennek előtt költők fogalmazták meg és ihlették, nem filozófusok. A körülményben, hogy a filozófiai gondolkodás a legkisebb mértékben sem járult hozzá azon történeti események előzményeihez és lefolytatódásához, amelyek meghatározó módon hatottak e különös jellegű nemzeti kultúra további formálódására, annak tulajdonítható – azon nyilvánvaló tényen túlmenően, hogy a filozófia természeténél fogva nem képes olyan közvetlen érzelmi hatást kiváltani, mint a költészet –, hogy bizonyos erők határozott lépéseket tettek annak érdekében, hogy a hegeli doktrínák ne terjedjenek el Magyarországon”.

Fehér ezen eszmefuttatásai egy *tényt* rögzítettek, egy kulturális háttért ismertettek, ami azonban a recepciónak és a megértésnek nem korlátját, hanem előfeltételét jelenti. Visszatérve a kötethez, két fontos – egy általános, valamint egy egyedi és problematikus – dolgot szükséges kiemelni.

Az első, hogy ez a kötet, amely egy a miénktől különböző tradíció szempontjából mutatja be Crocét, lehetővé tesz egy olyan tapasztalatot *is*, amely hermeneutikai szempontból a legszerencsésebbnek és a legautentikusabbnak mondható. Az ítélet *előítélet*ének tapasztalatáról, vagyis megértésünk egy bizonyos kontextushoz, egy bizonyos szituációhoz, egy bizonyos történethez való kötődésének tapasztalatáról beszélünk. Nyilvánvaló, hogy Croce Magyarországon való megértése egy eredendő, kitüntetett esztétikai érdeklődés kontextusában valósult meg. A másik dolog, hogy az általunk

¹ Itt Fehér a bergsoni spiritualizmusra, Sorel aktivizmusára és Nietzsche irracionizmusára gondolt.

² Fehér cikke 1982-ben jelent meg, és az azóta bekövetkezett komoly változások ellenére ma is világosan rámutat a mi szempontunkból fontos tényezőkre.

ismert kontextus nemcsak más irányba terelte, hanem elősegítette a Crocéval való találkozást, éppen a sokféleképpen artikulált crocei gondolat azon aspektusa szerint, amely leginkább „croceánus”: arról a „mindig is”, legalábbis 1893-tól folyamatosan a Croce-féle esztétikában és történelemkoncepcióban jelen levő, leginkább alapvető és reprezentatív (a történelmet a művészettel összekapcsoló, sőt a történelmet „a művészet általános fogalma alá rendelő”) aspektusról van szó, amely (a logika és a gyakorlat filozófiájában nem megtalálható) jelentős változásokat idézett elő Croce elméleti gondolkodásában. Mint Girolamo Cotroneo rámutat a kötetben található tanulmányában, amennyiben „megvizsgáljuk Croce esztétikájának változásait, felfedezhetjük, hogy az *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*-t (*Az esztétika mint a kifejezés tudománya és általános nyelvészetet*), amelyben 1893-ban elkezdett fejtegetéseinek egész sora talál rendszerezésre, a *Breviario di estetica* (*Esztétikai breviárium*) és az *Aesthetica in nuce* (*Esztétika dióhéjban*) követik, amelyek jelentős újításokat hoztak az 1904-es következtetésekhez képest. További változások tűnnek fel majd az ezután jövő művekben, főleg az 1936-os *La poesia*-ban (*A költészet*), mely egyesek szerint³ »egyfajta visszakozás az évszázad első évtizedében véghezvitt rendszerezés merevségéhez képest«. Ezek közül semmi sem vonatkozik a »logikára« és a »gyakorlatra«. Természetesen Croce gyakran újragondolja azokat a problémákat és következtetéseket, amelyekre az évszázad első évtizedében jutott, nehéz azonban olyan gyökeres változásokat találni későbbi gondolataiban, amelyeket a történelem és a művészet esetében megtalálunk.” (217–218.)

Mindezzel mit közöltünk vagy mit erősítettünk meg? Lényegében azt, amit már mondtunk: vagyis azt, hogy a magyar kötet, mivel az esztétikai és irodalmi vonalat helyezi előtérbe, éppen arra összpontosít, amit Croce problémafelvetése eredendő forrásának nevezhetünk, de ami ugyanakkor a folyamatosan megújuló, rendkívül hosszú szellemi itineráriumának is fő vizsgálódási tárgya.

Lássuk röviden az olasz köteteket. A magyar kötethez képest ez utóbbiak két olyan irányt képviselnek, amelyek Olaszországban a nyolcvanas évek óta meghatározók a Croce-interpretációk terén (abban az időszakban lehettünk tanúi Croce „visszatérésének”). Néhány éve erről a jelenségről ismét csak Girolamo Cotroneo nyilatkozott egy – később az 1994-es *Questioni crociane e postcrociane* című kötetében megjelent – cikkében: a Cotroneo által leírtak alapján tehát megítélésem szerint az olaszországi Croce-kutatásoknak két irányvonalát lehet megkülönböztetni.

Egyrészt azt, amely olyan diskurzust épít fel, mely arra irányul, hogy a Croce reflexióinak tulajdonított jelentéseket kimozdítsa a hagyományos „tipológiai” és a már sokszor kipróbált interpretációk keretei közül: ez a crocei felkészültséggel rendelkező, illetve Croce életművével fiatal koruk óta lelkesen foglalkozó értelmezők által bejárt út. Gondolok itt pl. Renata Viti Cavaliere a „nápolyi” kötetben szereplő, „Lo storicismo umanistico di Croce” („Croce humanista történeti szemlélete”) című munkájára, amelyben „a szándék az volt – írja a szerző –, hogy a filozófiának Croce által tulajdonított »abszolút történetiség«-hez képest egy »más« meghatározását lehessen megadni”. De gondolok itt Giuseppe Gambillo előadásaira is, aki hosszú ideje Croce kortárs episztemológiai vitákban betöltött helye történetiesítésének (*storizzazione*) irányában munkálkodik, és aki *mindhárom* 2002-es Croce-konferencián a Croce filozófiájára, avangard „logikájára”, úttörő tudománykritikájára visszavezethető szisztematikus antiredukcionizmus

³ Paolo D'Angelo-ról van itt szó.

jelentőségét hangsúlyozta, amely Gembillo szerint a mai ismeretelméleti viták egyik legfontosabb tényezőjének, a „komplexitás filozófiájának” az előképe.

Másrészt – nevezzük így – „elmélyítéseket” találunk: azt az irányvonalat, amelynek képviselői Croce más szerzőkkel kimutatható kapcsolatát tárják fel, mélyen elemezve Croce egyes doktrínáit, illetve annak összetevőit, összehasonlításokat – tehát tudatosan filozófiai-történeti vizsgálódásokat hajtvá végre. Itt nem sorolhatom fel valamennyi e témában írt munkát és szerzőt, csak annyit szögeznek le, hogy Croce munkásságának az alábbi szegmenseit érintették az ilyen megközelítésű vizsgálódások: a gyakorlat filozófiája; a filozófiai történetírás (mind a crocei történetfilozófiával, mind pedig Croce történetírói tevékenységével összefüggésben); a levelezés; Croce más filozófusokkal folytatott vitái; Croce recepciója; Croce szerepe az olasz *Weltanschauung* létrehozásában.

Mindezt követően mi lehet a konklúzió? És miképpen lehet kapcsolatot teremteni a 2002-es Croce-konferenciákon kialakított kétféle Croce-kép között?

Ami az első kérdést illeti, nyilvánvaló, hogy a Croce-kutatások igen sokszínűek és nyitottak; Crocéhoz végre mint klasszikus szerzőhöz, mint „nagy filozófushoz” viszonyulnak az elemzők, akit „kora szellemében” kell vizsgálni egy olyan sokoldalú és árnyalt reflexió keretein belül, amely az egész XX. század első felét áthatotta; egy olyan filozófia sokféle aspektusait magában foglaló jelentésgazdagságában, amely az életet „létrehozta”. „Éljen, aki életet alkot” – Goethe e szavai nagyon fontosak voltak Croce számára, de én egy olyan életmű emblémájaként ismétlem ezt, amely szüntelenül aktív, hősiiesen „faktív” és éppen ezért különös jelentőségű számos olyan – a XX. századot, és nem csak azt meghatározó – filozófiával szemben, amely a gyász és a hallgatás filozófiája volt. Így tehát úgy látom: Crocéra vonatkozólag valóban lejárt a közhegyek, az ideológiai kritikák és elutasítások ideje. (Ezen ideologizáló attitűd csökevényes maradványait kizárólag a magyar kötetben található Sante Cavina-féle tanulmányban találtam, de ez elszigetelt eset.)

Ami a másik kérdést illeti, úgy vélem, hogy a kétféle (egyrészt a magyar, másrészt a két olasz konferencia nyomán kialakult) Croce-„tapasztalatot” azon az úton haladva lehet egymással kölcsönhatásba hozni, amely Crocéhoz mint olyan filozófushoz vezet, aki a filozófiának új öntudatosságot adott, amelyhez minden alkalommal vissza kell térni, amikor a filozófiával összefüggésben kérdéseket fogalmazunk meg; ez a filozófiának azon tudatossága, amely „a történetírás metodológiai mozzanata: a történeti ítéletek konstitutív kategóriáinak, azaz a történeti interpretációt meghatározó kategóriák világossá tétele”.

E definícióhoz eljutva Croce nem semmisítette meg a filozófiát. Ellenkezőleg: e meghatározás által a filozófia, annyi önkeresést követően, az új tudások és tudásmodellek folyamatos keletkezéséből fakadó feszültség modern kontextusában ismét önmagára talált, és ez mindenekelőtt azért volt lehetséges, mert meghatározta önmagát, de immár nem úgy, hogy ezzel a filozófia története maga a filozófiának egy újabb meghatározásához jutott volna. Tudniillik minden filozófus megadta a saját „filozófia”-definícióját. Vannak nagy ívű, mesteri meghatározások, mint pl. Hegelé, „a filozófia mint saját ideje gondolatban koncipiálva” (*„filosofia come il proprio tempo appreso in pensiero”*); vagy mint pl. a késői Gentile-é: „a filozófia mint az út – nem pedig a cél – tudománya”, amellyel összefüggésben indokolt lehet felvetni a kérdést, hogy e koncepcióhoz mennyiben is közeledett Croce – de ennek kifejtése külön vizsgálódást igényelne; Kanté: „a filozófia mint fogalmak – és nem fogalmi konstrukciók általi – tudás”.

Felesleges folytatni e felsorolást: a lényeg, hogy minden filozófus olyan – szerencsés esetben *szintetikus* – definícióját adta a filozófiának, amely a filozofálásnak az ő felfogása szerinti értelmét foglalta magában.

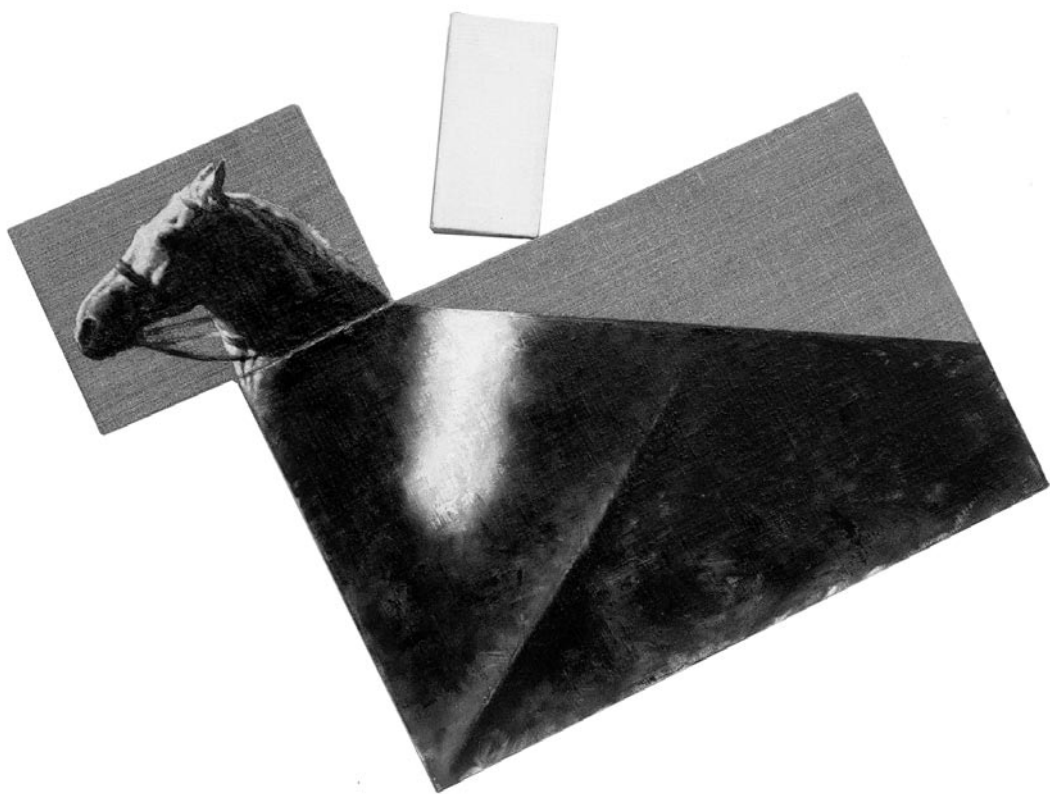
A filozófia Croce-féle meghatározását, amelyre – mint látható – visszavezethetők a 2002-es crocei „tapasztalatok”, nem pusztán úgy kell felfogni, mint egy az előzőkhöz kapcsolódó és a kutatást megújító, további definíciót. Olyan meghatározásként kell felfogni, amelynek megfelelően a filozófia – önmagát megértve – egy új tudatosság irányában teljesebbé válik. Minek alapján állítom ezt? Amennyiben végigolvassuk a fent megadott definíciókísérleteket, látható, hogy mindegyik a filozófia egy bizonyos aspektusát emeli ki (illetve *mutatja be [esibisce]*), ami Hegelnél a filozófia történeti meghatározottsága, vagyis az, hogy a filozófia a történeti kontextusban gyökerezik; Kantnál ez az aspektus azon felfogásban jelenik meg, amely szerint a filozófiai gondolkodásban lehetetlen utánozni a definíciók, az axiómák és a bizonyítások matematikai módszerét; Gentilénél pedig abban, hogy lehetetlenség a filozófiát egy végső rendszerbe foglalni.

Mint említettem, mindezen definíciók egy bizonyos aspektust hangsúlyoznak. Ellenben Croce meghatározásai – és ez lényeges – nem egy bizonyos aspektusra összpontosítanak. Mert habár Croce definíciója is (mint minden meghatározás, minden elmélet, minden doktrína) egy adott probléma-felvetési kontextusban született; s habár ez is Croce elméleti tevékenységének egy bizonyos igényére adott válasz volt – mindazonáltal nem pusztán a filozófia valamely aspektusát tartotta szem előtt, hanem megjelölte a filozófia funkcióját is: a funkciót, amelyen keresztül a filozófia *megragadható (si sa)* világi lényegében, amely által szerepét tekintve *megkülönböztethető*, amely szerint *kapcsolódik* a szellemi produktumok formáihoz és amelynek megfelelően *megérthető*. És ezen önmegértése által a filozófia megszabadult, illetve Croce megszabadította a filozófiát azon felsőbbrendűség-érzettől, amely Hegellel érte el a csúcspontját, és amely mint „történetfilozófia” oly gyűlöletessé és kellemetlenné vált a történészek szemében; amely mint „természetfilozófia” oly gyűlöletessé és kellemetlenné vált a természettudományok művelői számára; amely, mint az esztétikát feloldó logika (*logica risolutrice dell'estetica*) oly gyűlöletessé és kellemetlenné vált mindazok számára, akik nem tudtak belenyugodni az intuitív vagy reprezentatív meghatározottságnak a fogalmi meghatározottsággal való azonosulásába. Másképpen kifejezve, a filozófia a történetírás módszertani mozzanataként meghatározva „trón-fosztotta” a szisztematikus, totalitárius és totalizáló tudás gögjét; a szellemi produkció formájának *státuszát* nyerte el más produkciós formák mellett azon (vicói) „eszmei örök történelemben”, amely a szellem élete. Ezt azért kaphatta meg, mert azon meghatározás a logika radikális újragondolásából származott, melynek nyomán e meghatározás egy olyan egységre terjedt ki, amelyben a különbözőség – ahelyett, hogy ennek esetleges elismerése pusztán arra szolgált, hogy kiiktassák – szilárd és demokratikus tiszteletben részesült, mivel lényegi alkotórésze azon egységnek, amely a filozófiában – redukálhatatlan komplexitása és gazdagsága ellenére – fennáll.

Tehát Croce valóban az a filozófus, aki a filozófiát új tudatossággal ruházta fel, amelyhez minden alkalommal vissza kell térni, amikor kérdéseket fogalmazunk meg a filozófiával kapcsolatban. Bár Croce megsemmisítette a filozófia bizonyos eszményét, helyette egy radikálisan újat javasolt, amely (és ezt joggal jelenthetjük ki a 2002-es Croce-konferenciák nyomán) *beszél hozzánk*. Egy olyan filozófiáról *beszél hozzánk*, amely azon étellel van összhangban, ami történelem „és semmi más, mint történelem”,

egy olyan valóságra kiterjesztett gondolkodásról, amely valóság folyamatos valamivé válás, átalakulás. Egy olyan filozófiáról *beszél hozzánk*, amely a szellemi produkciók valamennyi formájának azonos méltósága jegyében van elgondolva. Egy olyan filozófiáról *beszél hozzánk*, amely kiszabadult a végső eszkatológiák hamis profétizmusából. Egy olyan filozófiáról *beszél hozzánk*, amely immár megszabadult az „egyetlen probléma” tételezésének monotonijától. És végül egy olyan filozófiáról *beszél hozzánk*, amely miáltal behatolt a történetírói aktus genezisébe, rögzítette a történelem, az egész történelem egyidejűségének jelentését, valamint a történeti ítélet értékének pozitívítását és azon kimeríthetetlen humanitásértéket, amellyel a történeti tudás felruházódik. És minderről, ami a mi emberiességünket (*umanità*) illeti, amely mindig fájdalmas és mindig győzedelmes, amely mindig boldogtalan és mindig nyerő, amely bolyongó de nem külföldi/idegen, végtelenül szomorú, de mégis reménytelenül energikus, ezen eszmény annak teljes tudatában *beszél hozzánk*, hogy a valóság, nagyon is távol attól, hogy valamiféle „elidegenedés” volna, egyszerűen cselekvésünk „ténye”/„eredménye” („*fatto*”), ahol is az erre vonatkozó felelősség terhét viseljük, ugyanakkor ennek az értelmét is mi adjuk meg: egy olyan értelmet, amely azonban nem végső, zárt, hanem mindig *in itinere* és nyitott; egy olyan értelem, amit mi hozunk létre, illetve mi semmisítünk meg; olyan értelem, amelyet mi szövíünk ma, amint a múltra reflektálunk újra és újra a célból, hogy felkészüljünk a jövőre.

Ezen a ponton befejezem annak a mérlegnek a megvonását, mely azon 2002-es Croce-konferenciákról alkotott ítélet alapján rajzolódik ki, amelyeket (és ezt a túlzásba esés félelme nélkül állíthatom) nem annyira a Croce haláláról való megemlékezés, hanem a Croce-kutatásokban beállt fordulat jegyében rendeztek meg. E fordulat lényege: a crocei hagyaték birtokba vétele és hasznosítása.

Éjféli lovas, 2004
olaj-formázott vászon, 45 × 67 cm